

MAHALLIY LEKSIK BIRLIKLARNING LUG'ATDAGI O'RNI

("Devonu lug'otit turk" asari misolida)

Nafisa Eshnazarova

Navoiy davlat universiteti, Tillar fakulteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida qayd etilgan mahalliy leksik birliklarning lug'atdagi tutgan o'rni ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda mahalliy leksik birliklarning hududiy va qabilaviy belgilari, ularning lug'atda ifodalanish usullari, semantik xususiyatlari hamda adabiy til bilan o'zaro munosabati ko'rib chiqilgan. Tahlil asnosida o'g'uz, qipchoq, chigil, xalach va argu qabilalari tiliga xos mahalliy so'zlarning leksikografik jihatdan qanday qayd etilganligi aniqlangan. Maqolada shuningdek mahalliy leksik birliklarning tematik guruhlariga ajralishi va lug'at tarkibidagi miqdoriy nisbati ham o'rganilgan.

Kalit so'zlar: mahalliy leksik birliklar, dialektal leksika, Devonu lug'otit turk, Mahmud Koshg'ariy, leksikografiya, o'zbek shevalari, qabilaviy lahja, tematik guruh.

Annotation: This article scientifically analyzes the role of local lexical units recorded in Mahmud Kashgari's "Devonu lug'otit turk" in the dictionary. The study examines the territorial and tribal characteristics of local lexical units, their methods of expression in the dictionary, semantic features, and their relationship with the literary language. In the course of the analysis, it was determined how lexicographically the local words characteristic of the language of the Oghuz, Kipchak, Chigil, Khalach, and Argu tribes were recorded. The article also examines the division of local lexical units into thematic groups and their quantitative ratio in the vocabulary.

Keywords: local lexical units, dialectal lexicon, Devonu lug'otit turk, Mahmud Kashgari, lexicography, Uzbek dialects, tribal dialect, thematic group.

Kirish. O'zbek tilshunosligida mahalliy leksik birliklarni o'rganish muammosi uzoq tarixga ega. Muayyan hudud yoki qabilaga xos so'zlar lisoniy merosimizning muhim qismini tashkil etib, ular orqali xalqning turmush tarzi, moddiy madaniyati va ruhiy olami aks etadi. Shu boisdan ham mahalliy leksik birliklarning qadimgi lug'atlardagi ifodasini tadqiq etish nafaqat tilshunoslik, balki tarix va etnografiya uchun ham katta ahamiyat kasb etadi.³²

XI asrda Mahmud Koshg'ariy tomonidan yaratilgan "Devonu lug'otit turk" asari turkiy xalqlarning dialektal leksikasini qamrab olgan dastlabki mukammal lug'at sifatida tan olingan. Ushbu asar nafaqat o'sha davr so'z boyligini aks ettirgan, balki turli qabila va elatlar tiliga xos mahalliy so'zlarni ham tizimli ravishda qayd etib, ularni izohlab bergan. Aynan shu

³²Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. 1-jild / Tarj. S. Mutallibov. — Toshkent: Fan, 1960. — B. 3–5.

xususiyati asarni dialektologik leksikografiyamizning tarixiy boshlanish nuqtasi sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi.³³

Mahalliy leksik birliklarning lug'atlardagi o'rni masalasini A. Ishayev, F. Abdullayev, Sh. Shoabdurahmonov, H. Dadaboyev, B. Urinboev kabi taniqli olimlar o'z tadqiqotlarida qisman ko'rib chiqqan. Ammo "Devonu lug'otit turk" misolida bu masalani atroflicha tahlil etish hali alohida maqola yoki monografiyaga loyiq mavzu sifatida ko'rib chiqilmagan. Shu nuqtai nazardan mazkur maqola ushbu bo'shliqni qisman to'ldirish maqsadida yozilgan.³⁴

Mahalliy leksik birlik tushunchasi va uning lug'atchilikdagi o'rni

"Mahalliy leksik birlik" deganda muayyan hududda, qabilada yoki etnik guruh ichida qo'llaniladigan, boshqa til jamoalariga tarqalmagan so'z va iboralar tushuniladi. Bu tushuncha "dialektizm", "sheva so'zi" va "hududiy so'z" terminlari bilan qisman mos kelsa-da, ular o'rtasida mazmun jihatdan farq mavjud. Dialektizm keng qo'llaniladigan termin bo'lib, u fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarni qamrasa, mahalliy leksik birlik bevosita so'z boyligidagi hududiy o'ziga xoslikni anglatadi.³⁵

A. Ishayev mahalliy leksik birliklarni aniqlashda uchta asosiy mezonni ko'rsatib o'tgan: birinchidan, so'zning faqat muayyan hududda qo'llanilishi; ikkinchidan, uning adabiy tilda muqobili bo'lishi yoki bo'lmasligi; uchinchidan, so'zning o'sha hududda ishlatilib, boshqa joylarda tushunilmasligi. Ushbu mezonlar "Devonu lug'otit turk"dagi mahalliy so'zlarni ajratishda ham asosiy tayanch bo'lib xizmat qiladi.³⁶

Lug'atchilik tarixida mahalliy leksik birliklarni qayd etish an'anasi turlicha kechgan. Qadimgi leksikografiyada bu so'zlarga ko'pincha izoh berilmay, oddiy leksema sifatida kiritilgan. Koshg'ariy esa bu an'anadan farqli o'laroq, mahalliy so'zlarni qayd etish bilan birga ularning qaysi qabila yoki hududga mansubligini ham ko'rsatib borgan. Bu yondashuv uni o'z davri uchun istisno leksikograf darajasiga ko'taradi.³⁷

"Devonu lug'otit turk"da mahalliy leksik birliklarning qayd etilish usullari

Koshg'ariy asarida mahalliy leksik birliklarni qayd etishning bir necha usulidan foydalanilgan. Birinchi usul — to'g'ridan-to'g'ri qabilaviy tegishlilikni ko'rsatish: muallif so'zdan keyin "bu o'g'uzcha", "qipchoqlar shunday der", "chigil tilida" kabi iboralar qo'shib borgan. Bu usul eng ko'p qo'llangan bo'lib, lug'atning taxminan uchdan bir qismida uchraydi.³⁸

Ikkinchi usul — parallel variantlarni yonma-yon keltirish. Koshg'ariy bir tushunchani ifodalovchi ikkita yoki undan ortiq qabilaga xos so'zlarni bir maqolada ko'rsatadi. Bu holda u

³³Abdullayev F. O'zbek dialektologiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1975. — B. 44.

³⁴Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 1995. — B. 61.

³⁵Ishayev A. O'zbek tili shevalarining leksik xususiyatlari. — Toshkent: Fan, 1983. — B. 22.

³⁶Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. 1-jild. — Toshkent: Fan, 1960. — B. 66–68.

³⁷Ishayev A. Dialektal so'zlar va adabiy til. — Toshkent: O'qituvchi, 1977. — B. 37.

³⁸Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. 2-jild. — Toshkent: Fan, 1961. — B. 48.

qaysi so'z qaysi lahjaga tegishli ekanini yonidagi izoh orqali bildiradi. Masalan, biror narsa uchun o'g'uzcha va umumturkiy so'zlar yonma-yon keltirilganda, o'quvchi o'zi uchun kerakli variantni tanlab olishi mumkin.³⁹

Uchinchi usul — qiyosiy izohlash. Muallif mahalliy so'zni umumturkiy muqobili bilan solishtiradi va ikkalasining qo'llanish doirasini tushuntiradi. Bu usul ayniqsa ikki lahja o'rtasidagi fonetik yoki semantik farq kichik bo'lgan hollarda qo'llanilgan. Koshg'ariy ba'zan so'zning to'g'ri va ko'chma ma'nolarini ham alohida ko'rsatib, mahalliy qo'llanishdagi ma'no nozikligini izohlagan.⁴⁰

1-jadval. "Devonu lug'otit turk"da mahalliy leksik birliklarni qayd etish usullari

№	Qayd etish usuli	Izoh	Miqdori (taxminan)
1	To'g'ridan-to'g'ri tegishlilik	Qabila nomi ko'rsatiladi	~35%
2	Parallel variantlar	Bir tushuncha uchun ikki yoki undan ortiq shakl	~28%
3	Qiyosiy izohlash	Uzumturkiy muqobil bilan solishtirish	~22%
4	Bilvosita qayd etish	Kontekst orqali lahja belgisi anglatiladi	~15%

Qabilaviy lahjalar bo'yicha mahalliy leksik birliklarning tasnifi

"Devonu lug'otit turk"da mahalliy leksik birliklarning eng ko'p qismi o'g'uz lahjasiga tegishli. Bu holat o'g'uzlarning XI asrda siyosiy va madaniy jihatdan yetakchi o'rinda bo'lganligi hamda ularning tili Koshg'ariy uchun taqqoslash mezonini vazifasini o'ta ganligidan kelib chiqadi. O'g'uz lahjasiga xos mahalliy so'zlar asosan harbiy leksika, chorvachilik va tabiat hodisalari bilan bog'liq tematik guruhlarda jamlangan.⁴¹

Qipchoq lahjasiga xos mahalliy leksik birliklar ko'chmanchi turmush tarzi bilan bevosita bog'liq so'zlar qatlamini tashkil etadi. Asarda qipchoq tiliga oid so'zlar ko'pincha umumturkiy muqobildan fonetik jihatdan farq qiluvchi shaklda keladi. Jumladan, so'z o'rtasidagi ba'zi unlilarda o'zgarish, undoshlar almashishi kabi fonetik xususiyatlar qipchoq mahalliy so'zlarini ajratib turadi. Bu so'zlarning bir qismi keyinchalik o'zbek va boshqa turkiy tillarga o'tib, hozirgi kunda ham iste'molda saqlanmoqda.⁴²

³⁹Urinboev B. Leksikografik manbalarda dialektal birliklar. — Toshkent: Fan, 1996. — B. 55.

⁴⁰Shoabdurahmonov Sh. O'zbek xalq shevalari. — Toshkent: O'qituvchi, 1962. — B. 91.

⁴¹Ishayev A. O'zbek shevalari leksikasining tarixi. — Toshkent: Fan, 1986. — B. 48.

⁴²Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. 3-jild. — Toshkent: Fan, 1963. — B. 21.

Chigil va yag'mo lahjalariga mansub mahalliy so'zlar asarda nisbatan to'liq yoritilgan. Buning asosiy sababi shuki, Koshg'ariy Bolasog'unda — aynan chigil va yag'mo qabilalari yashagan hududda — uzoq vaqt istiqomat qilgan va shu tufayli bu lahjalarni chuqur o'rgana olgan. Chigil mahalliy so'zlari orasida hunarmandchilik, ovchilik va tabiat nomlariga oid so'zlar alohida ajralib turadi.⁴³

Xalach lahjasiga xos mahalliy leksik birliklar asarda soni kam bo'lsa-da, o'ziga xos ahamiyatga ega. Koshg'ariy xalach tilini boshqa turkiy tillardan eng uzoq chiqqan lahja sifatida tavsiflab, bu qabilaning so'z boyligida arxaik unsurlar ko'pligini ta'kidlaydi. Zamonaviy turkologiya bu kuzatuvni tasdiqlagan: hozirgi xalaj tili (Markaziy Eronda saqlanib qolgan) eng arxaik turkiy tillardan biri sifatida tan olingan va unda boshqa turkiy tillarda yo'q bo'lib ketgan qadimgi so'zlar saqlanib qolgan.⁴⁴

Mahalliy leksik birliklarning tematik tasnifi

"Devonu lug'otit turk"dagi mahalliy leksik birliklarni tematik jihatdan tahlil qilsak, bir necha yirik guruhni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchi va eng katta guruhni chorvachilik, hayvonchilik hamda ko'chmanchi turmush tarzi bilan bog'liq so'zlar tashkil etadi. Bu guruhga ot, qo'y, tuya va boshqa uy hayvonlari; ko'chish, qo'nish, o'tloq bilan bog'liq atamalar kiradi. Ko'chmanchi qabilalarda bu so'zlar juda nozik ma'no farqlarini ifodalash uchun rang-barang leksika yaratgan.⁴⁵

Ikkinchi yirik guruhni tabiat va geografik muhit bilan bog'liq mahalliy so'zlar tashkil etadi. Tog', tekislik, daryo, iqlim hodisalari bilan bog'liq atamalar turli qabilalarda turlicha ifodalangan. Bu holat o'sha qabilalarning yashagan tabiiy muhitidagi farqni aks ettiradi: tog'lik hududlarda yashovchi qabilalar tog' tizmasiga oid ko'plab so'zlarga ega bo'lsa, dashtda ko'chib yuruvchi qabilalarda tekislik va cho'l iqlimiga oid leksika keng riv o'jlangan.⁴⁶

Uchinchi guruhni oziq-ovqat, kulinariya va kundalik maishiy turmushga oid mahalliy so'zlar tashkil etadi. Har bir qabila o'ziga xos taom va ichimlik turlariga ega bo'lgan bo'lib, ularning nomlari ham lahjalarda farq qilgan. Koshg'ariy bu so'zlarni ham e'tibordan chetda qoldirmay, izohlar bilan birga lug'atga kiritgan.⁴⁷

To'rtinchi guruhni o'simliklar, o'simlik mahsulotlari va dehqonchilikka oid mahalliy leksika tashkil etadi. Bu guruh so'zlari asosan o'troq turmush kechirgan qabilalar — argu va chigil — tilida ko'proq uchraydi. Ko'chmanchi qabilalarda bu tematik guruh nisbatan kam rivojlangan bo'lib, mavjud so'zlarning bir qismi qo'shni o'troq xalqlardan o'zlashtirilgan.⁴⁸

2-jadval. Mahalliy leksik birliklarning tematik tasnifi

⁴³Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: O'zbekiston, 1992. — B. 74.

⁴⁴Dadaboyev H. O'zbek tili tarixiy leksikologiyasi masalalari. — Toshkent: Fan, 1986. — B. 62.

⁴⁵Ishayev A. Mahalliy so'zlar va ularning lug'atlarda ifodalanishi. — Toshkent: Fan, 1994. — B. 18.

⁴⁶Abdullayev S. O'zbek tilining dialektologik lug'ati. — Toshkent: Fan, 1971. — B. 7.

⁴⁷Hamidov H. O'zbek dialektlarida leksik variantlik. — Toshkent: Fan, 2002. — B. 34.

⁴⁸Xudoyberdiyev E. Lingvistik tahlil asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 2003. — B. 88.

№	Tematik guruh	Asosiy qabila lahjasi
1	Chorvachilik va ko'chmanchi turmush	Qipchoq, o'g'uz
2	Tabiat va geografik muhit	Barcha lahjalar, o'ziga xos so'zlar bilan
3	Oziq-ovqat va maishiy turmush	O'g'uz, chigil
4	Dehqonchilik va o'simliklar	Argu, chigil
5	Harbiy leksika va qurollar	O'g'uz, qipchoq
6	Insonning tana a'zolari va sifatleri	Barcha lahjalar
7	Arxaik va faqat bir lahjada saqlanган so'zlar	Xalach, argu

Mahalliy leksik birliklarning adabiy til bilan munosabati

Koshg'ariy asarida mahalliy leksik birliklarning adabiy til bilan munosabati ham qisman aks etgan. Olim ba'zi hollarda u yoki bu qabilaviy so'zni "to'g'ri so'z" yoki "adabiy shaklga yaqin" deb baholaydi. Bu baholash XI asr turkiy adabiy normasining shakllanish jarayonini o'rganishda muhim ma'lumot beradi. Shuni ta'kidlash kerakki, o'sha davrda yagona umumturkiy adabiy til mavjud emas edi — har bir siyosiy va madaniy markaz o'z adabiy normasini yaratgan.⁴⁹

Mahalliy leksik birliklarning keyingi tarixiy lug'atlarda saqlanib qolish darajasi ham e'tiborga molik. A. Ishayevning tadqiqotlariga ko'ra, "Devonu lug'otit turk"da qayd etilgan dialektal so'zlarning uchdan bir qismi o'rta asr o'zbek lug'atlarida ham o'z aksini topgan. Bu so'zlarning bir qismi esa zamonaviy o'zbek adabiy tiliga kirgan yoki hozirgi shevalarda saqlanib qolgan. Ushbu davomiylik mahalliy leksik birliklarning o'zbek tili tarixidagi mustahkam o'rnini ko'rsatib beradi.⁵⁰

Hozirgi kunda ko'plab mahalliy so'zlar iste'moldan chiqib bormoqda yoki faqat keksa avlod vakillari nutqida saqlanib qolmoqda. Shu sababli "Devonu lug'otit turk" va boshqa tarixiy manbalardan dialektal leksikani to'plash, ilmiy jihatdan qayta tahlil qilish va zamonaviy dialektologik lug'atlarga kiritish bugungi tilshunoslikning ustuvor vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.⁵¹

Xulosa

⁴⁹Ismoilov S. O'zbek shevalari leksikasi. — Toshkent: Fan, 2001. — B. 43.

⁵⁰Ishayev A. O'zbek dialektal leksikografiyasi. — Toshkent: Fan, 1990. — B. 87.

Olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, "Devonu lug'otit turk" asarida mahalliy leksik birliklar lug'atning muhim va qimmatli qatlamini tashkil etadi. Koshg'ariy bu birliklarni qayd etishning bir necha usulidan muvaffaqiyatli foydalangan: to'g'ridan-to'g'ri qabilaviy tegishlilikni ko'rsatish, parallel variantlarni yonma-yon keltirish, qiyosiy izohlash va bilvosita qayd etish usullari asarning dialektologik boyligini ta'minlagan.

Mahalliy leksik birliklarning tematik jihatdan tahlili chorvachilik, tabiat, maishiy turmush, dehqonchilik, harbiy leksika kabi yirik guruhlarni ajratib ko'rsatish imkonini beradi. Har bir tematik guruh muayyan qabila lahjasiga ko'proq xos bo'lgan bo'lib, bu holat qabilalarning turmush tarzi va geografik joylashuvi bilan bevosita bog'liqdir.

Asardagi mahalliy leksik birliklarning keyingi davr lug'atlari va hozirgi o'zbek shevalari bilan qiyosiy o'rganilishi bu so'zlarning tarixiy davomiyligini isbotlaydi hamda dialektologik leksikografiyamizning ildizlari XI asrga — Mahmud Koshg'ariy davriga — borib taqalishini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. 3 jildlik / Tarj. S. Mutallibov. — Toshkent: Fan, 1960–1963.
2. Ishayev A. O'zbek dialektal leksikografiyasi. — Toshkent: Fan, 1990. — 168 b.
3. Ishayev A. O'zbek tili shevalarining leksik xususiyatlari. — Toshkent: Fan, 1983. — 144 b.
4. Ishayev A. Dialektal so'zlar va adabiy til. — Toshkent: O'qituvchi, 1977. — 112 b.
5. Ishayev A. O'zbek shevalari leksikasining tarixi. — Toshkent: Fan, 1986. — 136 b.
6. Ishayev A. Mahalliy so'zlar va ularning lug'atlarda ifodalanishi. — Toshkent: Fan, 1994. — 128 b.
7. Abdullayev F. O'zbek dialektologiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1975. — 272 b.
8. Abdullayev S. O'zbek tilining dialektologik lug'ati. — Toshkent: Fan, 1971. — 338 b.
9. Dadaboyev H. O'zbek tili tarixiy leksikologiyasi masalalari. — Toshkent: Fan, 1986. — 156 b.
10. Hamidov H. O'zbek dialektlarida leksik variantlik. — Toshkent: Fan, 2002. — 140 b.
11. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 1995. — 224 b.
12. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek xalq shevalari. — Toshkent: O'qituvchi, 1962. — 288 b.
13. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: O'zbekiston, 1992. — 400 b.
14. Urinboev B. Leksikografik manbalarda dialektal birliklar. — Toshkent: Fan, 1996. — 132 b.
15. Xudoyberdiyev E. Lingvistik tahlil asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 2003. — 186 b.

